

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНОГО ПОЗОВУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

В этой статье рассматриваются актуальные проблемы определения участников искового производства в криминальном процессе, спорные вопросы выяснение формы искового заявления об возмещении ущерба, нанесенного преступлением, много актуальных вопросов, которые возникают во время рассмотрения гражданского иска в криминальном процессе.

Ключевые слова: *гражданский иск, криминальный процес, потерпевший, возмещение ущерба, защита прав, преступление.*

The actual problems of definition of action proceeding participants in criminal process, questions at issue of finding-out of the statement of claim form at reparation of damages put by a crime, it is a lot of pressing questions which arise during civil suit consideration in criminal process are considered in this text.

Key words: *civil suit, criminal process, victim, compensation damages, defence law, crime.*

Складна соціальна проблема захисту прав потерпілих від різних злочинних посягань залишається актуальною впродовж багатьох років і по-різному досліджується представниками правової науки. Досить розробленим способом відновлення порушених майнових і немайнових прав потерпілих є пред'явлення, розгляд і задоволення цивільного позову в кримінальному процесі. Чимало спірних питань постає при застосуванні кримінально-процесуальних норм, що регулюють позовне провадження. Серед них проблеми визначення учасників позовного провадження в кримінальному процесі, дискусійні питання з'ясування форми позовної заяви про відшкодування шкоди, завданої злочином, багато актуальних питань, які виникають під час провадження по цивільному позову в кримінальному процесі.

Проблема захисту прав та законних інтересів потерпілих від злочину осіб за допомогою кримінально-процесуальних засобів розглядалась у працях багатьох науковців-процесуалістів. Серед них виділимо вчених, які досліджували дану тематику – це С.О. Александров, Ю.Д. Адоян, М.І. Газетдінов, П.П. Гурєєв, А.Д. Давлетов, В.Г. Даєв, З.З. Зінатулін, Л.Д. Кокорєв, О.Ф. Куцова, А.Г. Маза-

© *КОВАЛЕНКО Інна Анатоліївна* – викладач юридичного факультету ННІПП Київського національного університету внутрішніх справ

лов, В.Я. Понарін, А.П. Рижаків, Д.Г. Тальберг, І.С. Фурман, М.О. Чельцов, М.П. Шаламов. Погляди на окремі питання відшкодування шкоди, завданої злочинцем, висловили Ф.Н. Багаутдінов, А.М. Белякова, В.М. Бозров, В.П. Божьев, М.М. Видря, С.Д. Міліцин, О.С. Попкова, Т.І. Присяжнюк, Б.В. Скрипченко та інші. Значний внесок в дослідження питання цивільного позову в кримінальному процесі України зробили Б.Л. Ващук, М.І. Гошовський, Ю.М. Грошевой, Ю.О. Гурджи, М.В. Гузела, Р.В. Корякін, О.В. Крикунов, О.П. Кучинська, Л.Л. Нескороджена, В.Т. Нор, М.В. Сіроткіна, М.С. Стахівський, Н.Б. Федорчук, М.М. Хандурін, Л.І. Шаповалова, М.Є. Шумило та ін.

Метою даної статті є розгляд основних особливостей цивільного позову в кримінальному процесі.

Згідно з ч. 1 ст. 28 КПК України¹ особа, яка зазнала матеріальної шкоди від злочину, вправі при провадженні в кримінальній справі пред'явити до обвинуваченого або до осіб, що несуть матеріальну відповідальність за його дії, цивільний позов, який розглядається судом разом з кримінальною справою. А відповідно до ч. 3 цієї статті даний позов може бути пред'явлений як під час дізнання і досудового слідства, так і в ході судового розгляду справи, але до початку судового слідства.

Здійснивши аналіз предмета цивільного позову в кримінальному процесі, Ю.В. Циганюк прийшла до висновку про те, що предмет цивільного позову є вимогою майнового характеру про відшкодування реальних збитків, спричинених злочинцем, упущеної вигоди, яка настала внаслідок незаконних дій цивільного відповідача та моральної шкоди, яка була завдана особі як наслідок вчинення злочину. Визначено, що особа, яка зазнала шкоди від злочину, може клопотати про відшкодування як майнової шкоди, так і моральної, яка настала внаслідок злочину.

Що ж стосується фактичних вимог, то, звичайно, предметом цивільного позову в кримінальному процесі України та країн континентальної Європи насправді є:

- а) гроші чи грошовий еквівалент;
- б) відшкодування в натурі майном (передання речі того ж роду і тієї ж якості);
- в) дії (полагодження пошкодженої речі, вибачення тощо).

Як зазначає Ю.В. Циганюк підстави цивільного позову в кримінальному процесі є у своїй сукупності фактичним (юридичним) складом. Підтвердженням цього виступає повна відповідність ознак підстав цивільного позову у кримінальному судочинстві та ознак фактичного (юридичного) складу.

До зазначених ознак належать:

1. Обидва складаються з елементів – юридичних фактів і юридично значущих умов: юридичні факти – вчинення злочину; настання шкоди; юридично значущі умови – причинний зв'язок між злочинцем та настанням шкоди.

2. Елементи підстав цивільного позову в кримінальному процесі передбачені нормою права: стаття 28 КПК України вміщує дані підстави.

3. Між елементами, які не є однозначними, існує тісний системний зв'язок.

4. Являють собою складну систему, в якій відбувається послідовне нагромадження елементів у певному порядку внаслідок взаємодії фактичних і юридичних відносин: злочин > причинний зв'язок > шкода.

5. Лише в сукупності елементів настають правові наслідки.

6. Можуть стати елементом більшої за масштабом системи юридичних фактів: в межах інституту цивільного позову в кримінальному процесі.

Шкідливі наслідки злочину за своїм характером дуже різноманітні і їх можна класифікувати за різними критеріями. Якщо вибрати як класифікаційну ознаку наявність або відсутність у результаті вчинення суспільно небезпечного діяння матеріальних збитків, то наслідки, які виникають у результаті вчинення такого роду діяння можна поділити на матеріальні і нематеріальні².

Доказування в кримінальному судочинстві як різновид процесу пізнання є діяльністю розумовою, що протікає відповідно до законів логіки, у визначених логічних формах. Але, разом з цим, це є і практична діяльність, що суворо регламентована процесуальним законом.

Класичним і загально визнаним є виділення в процесі доказування елементів (етапів) збирання, перевірки і оцінки доказів. Тим часом, не дивлячись на значну теоретичну і практичну цінність даного ділення, воно не завжди повно відображає кримінально-процесуальне доказування. Можливо цим пояснюється прагнення авторів запропонувати свої варіанти структури процесу доведення. Так, М.С. Строгович виділяв чотири етапи (елементи): виявлення доказів; розгляд і процесуальне закріплення доказів; перевірка доказів; оцінка доказів³. Ф.Н. Фаткуллін говорив про п'ять елементів: побудова слідчих версій у справі; збирання доказів і їх джерел; перевірка зібраних доказів і їх джерел; оцінка наявних засобів доказування у справі; обґрунтування висновків за справою⁴.

Суб'єкти доказування – це органи і особи, що грають в доказуванні не разову або епізодичну, а постійну, тривалу роль (хоч би в межах однієї стадії процесу), тобто:

а) що здійснюють доказування (збирання, перевірка, дослідження, оцінка доказів) і відповідальні за нього,

б) що мають право на активну і тривалу участь в процесі доказування для відстоювання своїх інтересів або інтересів, що представляються, охороняються законом.

До суб'єктів доказування слід в першу чергу віднести державні органи, відповідальні за кримінальну справу на кожній стадії кримінального процесу. Вказані органи відрізняються від інших осіб і органів, що беруть участь в доказуванні, наступними істотними ознаками:

1) будучи представниками державного, прилюдного інтересу в доказуванні, вони в межах кожної стадії процесу відповідальні за досягнення його цілей. Органи держави, відповідальні за кримінальну справу, зобов'язані забезпечити дотримання законності в доказуванні, об'єктивність, повноту, всебічність дослідження обставин справи, реалізацію принципів доказового права на відповідній стадії процесу;

2) як представники прилюдного інтересу вони є суб'єктами обов'язку доказування в сенсі збирання, перевірки, дослідження і оцінки доказів;

3) лише органи держави, відповідальні на кожній стадії процесу за кримінальну справу, виконують функцію всебічного, повного, об'єктивного дослідження обставин справи і ухвалення рішення у справі (передача справи в наступну стадію процесу або його остаточне розв'язання);

4) як такі, що представляють прилюдний інтерес в доказуванні, суб'єкти доказування I групи наділяються владними повноваженнями. Вони, і лише вони, – органи застосування норм процесуального (доказового) і матеріального права. Вони зобов'язані встановлювати (визнавати такими, що існують) юридичні факти, що вказані в нормах доказового права і тим самим породжують виникнення,

зміну і припинення процесуальних правовідносин в області доказування. Важливою ознакою суб'єктів доказування I групи є їх обов'язкова участь в правовідносинах, що виникають в процесі доказування.

Реалізація правовідносин в області доказування шляхом застосування в небхідних випадках заходів процесуального примусу, санкцій складає обов'язок лише органів, відповідальних за справу, і цим вони теж відрізняються від інших осіб і органів, що беруть участь в доказуванні. Питання про круг органів, відповідальних за справу (суб'єктів доказування I групи), не безперечний. Представляється, що до них відносяться як особи, що виробляють дізнання, так і органи доказування.

До суб'єктів доказування, хоча і з обмеженою сферою дії, необхідно віднести також слідчих і працівників дізнання, що виконують процесуальні дії з окремих доручень (вимогам). Правами суб'єкта доказування володіє і начальник слідчого відділу.

Прокурор, що наглядає за законністю на дізнанні і попередньому слідстві, є суб'єктом доказування в тому сенсі, що він бере участь в проведенні слідчих дій або проводить їх самостійно, санкціонує ряд слідчих дій, пов'язаних з обмеженням прав громадян, оцінює докази після закінчення попереднього розслідування і вирішує питання про їх достатність для виводу, про винність і передачу справи на розгляд суду.

Суб'єктами доказування II групи можуть бути як державні органи (прокурор в суді, цивільний позивач), так і громадяни (їх представники), що відстоюють в кримінальній справі відповідно державний або власний законний інтерес, а також представники громадськості (суспільний обвинувач і суспільний захисник).

Відмінність суб'єктів доказування цієї групи від органів, відповідальних за кримінальну справу, полягають в наступному: 1) суб'єкти доказування II групи не несуть безпосередньої і основної відповідальності за дослідження обставин справи і досягнення завдань доказування на даній стадії процесу, хоча їх процесуальна діяльність сприяє цьому; 2) вони не є суб'єктами обов'язку збирання, перевірки і оцінки доказів, проте на деяких з їх може бути покладений обов'язок доводити задалегідь сформульовану тезу (доказування винності обвинуваченого прокурором); 3) суб'єкти доказування II групи беруть участь в процесі доказування з певних, задалегідь позначених позицій.

Для досягнення мети доказування його суб'єкти повинні вирішити комплекс відповідних завдань:

- встановлення правової достовірності отриманої інформації про обставини злочину;
- всемірне забезпечення прав, свобод і законних інтересів приватних осіб, що беруть участь в доказуванні;
- забезпечення виконання всіма суб'єктами карно-процесуальних правовідносин покладених на них юридичних обов'язків;
- застосування всіма суб'єктами доказування належних способів, методів і засобів встановлення обставин у кримінальній справі.

Доказування в кримінальному процесі слід розглядати як частину процесуального доказування в цілому. У змагальному процесі, заснованому на єдиних принципах, властивому цьому типові, доказування здійснюється на основі загальних вимог як в кримінальному, так і в цивільному і арбітражному процесі (покладання обов'язку обґрунтувати вимоги, що висуюються, на позивача або обвину-

вача, право сторін представляти докази, клопотати про залучення їх до матеріалів справи і брати участь в їх дослідженні, обов'язок суду (а в кримінальному процесі також і органів і осіб, що здійснюють попереднє розслідування) здійснювати перевірку і оцінку доказів, правила про прееюдиції, єдині по суті критерії перевірки і оцінки доказів і так далі. Таке розуміння відповідає концепції єдиного судового права, розробка якої почалася ще в 19 столітті. Один з перших розробників цієї концепції – В.А. Рязановський, писав: «право на позов, чи буде цей позов цивільним, кримінальним або адміністративним, має одну і ту ж природу. Позов є домагання, звернене до держави в особі суду про постанову об'єктивно правильного судового рішення»⁵.

Згідно статті 22 КПК України прокурор, слідчий і особа, яка провадить дізнання, зобов'язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдують обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність⁶. Таким чином, обов'язки доказування покладено на прокурора, слідчого та особи, що провадить дізнання як суб'єктів доказування.

Роль суду за кримінальною справою встановлено статтею 15 КПК України, що визначає суд як єдиний носій права на правосуддя: Правосуддя в кримінальних справах здійснюється тільки судом. Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону.

При вирішуванні цивільного позову в звинувачувальному вирокі суд керується нормами цивільного права про врахування провини потерпілого, а рівно майнового положення особи, що заподіяла шкоду.

Проведений в роботі О.В. Крикунова аналіз постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» показав те, що судді у провадженні за відповідним цивільним позовом повинні встановлювати:

1) наявність матеріальної та юридичної підстави позовної вимоги (протиправне діяння; наявність моральної шкоди; причинно-наслідковий зв'язок між ними; вину заподіювача, її форму та ступінь);

2) характер і обсяг заподіяних потерпілому страждань, інших негативних наслідків немайнового характеру;

3) форму та обсяг достатньої компенсації моральної шкоди; 4) особу, якій злочин заподіяно моральну шкоду, і яку може бути визнано цивільним позивачем;

5) вину цивільного позивача у заподіянні моральної шкоди;

6) покладення законодавцем обов'язку компенсувати моральну шкоду, заподіяну обвинуваченим, на третіх осіб; на кого конкретно у даному провадженні;

7) вину цивільного відповідача у заподіянні моральної шкоди обвинуваченим;

8) майновий стан відповідача-фізичної особи за цивільним позовом.

Необхідно зазначити, що запропонована О.В. Крикуновим модель не є вичерпною, оскільки використані при її формулюванні роз'яснення вказують на необхідність встановлювати й інші обставини, що мають значення для вирішення спору. Таке бачення адекватне суті інституту компенсації моральної шкоди, оскільки дозволяє максимально враховувати індивідуальні особливості реагування потерпілого.

Аналіз практики доказування цивільного позову про компенсацію моральної шкоди⁷ засвідчує, що вітчизняні судді визнають моральну шкоду заподіяною, як-

що потерпілий доведе порушення його прав злочином, а обвинувачений, цивільний відповідач не доведе відсутності страждань на боці потерпілого. Це дозволяє констатувати застосування фактичної презумпції заподіяння моральної шкоди. Визнаючи слушність цього прийому, автор пропонує наступну його редакцію: «Фізична особа, права якої незаконно порушено, визнається такою, що перетерпіла моральну шкоду, якщо вона вкаже про це, а правопорушник, реалізуючи своє право подавати докази, не доведе протилежне». Наведене формулювання презумпції істотно відрізняється від її визначення О.М. Ерделевським. Адаптована до специфіки кримінального судочинства презумпція істотно спрощує доказування цивільного позову про компенсацію моральної шкоди, органічно узгоджується із презумпцією невинуватості.

Отже, проведений аналіз показав основні особливості цивільного позову в кримінальному процесі, його зміст та особливості доказування. Слід зазначити, що дане питання є досить дослідженим в існуючих наукових розробках.

В рамках подальших досліджень необхідно більш чітко в рамках КПК України визначити функції суб'єктів доказування цивільного позову в рамках кримінального процесу.

1. *Баулін Ю.В., Борисов В.І., Гавриш С.Б., Гізімчук С.В., Гутурова Н.О.* Кримінальний кодекс України: науково-практ. коментар / Академія правових наук України; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / В.В. Сташич (заг.ред.), В.Я. Тацій (заг.ред.) — Х., 2007. — С. 21. 2. *Михлин А.С.* Последствия преступления. — М., 1969. — С. 76. 3. *Строгович М.С.* Курс советского уголовного процесса. — Т.1: Основные положения науки советского уголовного процесса. — М., 1968. — С. 302–303. 4. *Фаткуллин Ф.Н.* Общие проблемы процессуального доказывания. — Казань, 1976. — С. 11–13. 5. *Рязановский В.А.* Единство процесса. — М., 1996. — С. 30. 6. *Баулін Ю.В., Борисов В.І., Гавриш С.Б., Гізімчук С.В., Гутурова Н.О.* Цит. праця. — С. 19. 7. *Крикунов О.В.* Цивільний позов про компенсацію моральної шкоди у кримінальному процесі України: Дисс. ... кандидата юридичних наук. — К., 2002. — С. 34.